

شناسایی ابعاد منابع انسانی متعادل از دیدگاه اسلام با رویکرد دلفی فازی

میر مهرداد پیدایی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهر ری peidaie@iausr.ac.ir

نازنین پیلهوری

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهر ری

nazanin.pilevari@iausr.ac.ir (مسئول مکاتبات)

صابر باقری

کارشناس ارشد منابع انسانی s.bagheri@isaco.ir

چکیده

مقدمه و هدف پژوهش: جهان هستی از لحاظ نیروی محرکه در بین دو قطب مخالف یکدیگر در حال تعادل است. نظیر: مذکر و مؤنث، شمال و جنوب، فعال و غیر فعال، منطقی و شهودی، روشنایی و تاریکی، درونی و بیرونی و... هر کدام از این ابعاد هر چند در ظاهر در مقابل همدیگر قرار دارند اما برای ادامه حیات وابسته به یکدیگر می‌باشند و ترکیب این اضداد است که باعث تحول و دگرگونی در جهان هستی می‌شود. بی تردید گرایش یک‌طرفه جهان به عنوان یک سیستم پویا به هر کدام از این قطب‌ها باعث بهم خوردن نظم آن و فرو ریختن ساختار پایدار موجود می‌گردد. انسان نیز به عنوان یک سیستم پویا، همچون جهان هستی برای رسیدن به پایداری، نیازمند ایجاد تعادل در خواسته‌ها و یا نیروهای محرکه درون خود می‌باشد که در غیر این صورت رو به فنا و نابودی خواهد بود. هدف تحقیق حاضر آن است تا ضمن شناسایی ابعاد تعادل انسان در یک محیط کسب و کار امروزی زمینه ایجاد تعادل و آرامش را در زندگی پیچیده امروزی فراهم آورد.

روش پژوهش: این تحقیق از لحاظ هدف، یک تحقیق کاربردی بوده و جامعه آماری آن شامل ۴۰ نفر از مدیران منابع انسانی در سازمان‌های خدماتی و صنعتی می‌باشد. جهت پالایش شاخص‌ها و تجمیع نظر خبرگان از رویکرد دلفی فازی بهره گرفته است.

یافته‌ها: در این تحقیق با توجه به آموزه‌های اسلامی یازده بعد برای انسان متعادل شناسایی گردیده که شامل یادگیری و دانش اندوزی، کار و تلاش، خانواده، سلامت جسمانی، عبادت، محیط زیست، مسئولیت پذیری اجتماعی، تفکر و تعقل، معرفت، حب الهی و ولایت پذیری بوده که در طی سه مرحله نظرسنجی از خبرگان مورد پالایش و تجمیع قرار گرفته است.

نتایج: نتایج تحقیق حاضر بعد از سه مرحله نظرسنجی از خبرگان منجر به شناسایی شش بعد محوری یادگیری، کار، خانواده، سلامت، معنویت و مسئولیت پذیری اجتماعی گردید که می‌تواند چارچوب مناسبی جهت تدوین برنامه‌های توسعه فردی و ارتقای بهره‌وری سرمایه‌های انسانی در سازمان‌های امروزی باشد.

واژگان کلیدی: تعادل، انسان، انسان متعادل، اسلام، دلفی فازی

مقدمه

آن جزء میانه روی کاری دیگر نخواهد بود (رحیمی، ۱۳۸۲).

این تحقیق درصدد آن است که ضمن بررسی ابعاد خلقت انسان از دیدگاه اسلام، شاخص‌ها و مؤلفه‌های منابع انسانی متعادل^۱ را در یک محیط کسب و کار شناسایی نموده و بسترهای لازم جهت ارتقای بهره‌وری، توسعه و تعالی سرمایه‌های انسانی را فراهم سازد.

بیان مسئله

پیچیدگی زندگی امروزی بشر باعث گردیده انسان‌ها در فرایند دستیابی به اهداف زندگی خود برخی از ابعاد و ارکان اساسی زندگی را فدای سایر ابعاد نماید و لذا انسان امروزی به دلیل ماشینی شدن امور و انتظارات فزاینده جامعه تبدیل به موجودی شده است که اعضای آن توازن و تعادل خود را از دست داده است و همین امر باعث گردیده میزان استرس و فشارهای روحی و روانی جزء جدایی ناپذیر پیکره زندگی امروزی بشر گردد به طوری که بر اساس آمارهای ارائه شده از طرف سازمان بهداشت جهانی^۲ در کشوری مثل آمریکا نیمی از مرگ و میرهای زودرس ناشی از استرس بوده و سالانه بیش از ۱۵۰ میلیارد دلار صرف هزینه‌ها ناشی از استرس می‌گردد، در کشورهای اروپایی ده میلیون انسان از بیماری‌های ناشی از کار رنج می‌برند. در انگلیس ۶۰ درصد از غیبت‌های کارکنان ناشی از استرس بوده در نروژ هزینه بیماری‌های ناشی از کار بالغ بر ۱۰ درصد تولید ناخالص ملی می‌باشد. در ایران متوسط سن بیماران قلبی به ۳۲ سال رسیده و تعداد جراحی‌های قلبی در حد کشور چین گزارش شده است (سازمان بهداشت جهانی، ۲۰۰۸).

بی تردید یکی از مهم‌ترین دلایل افزایش فشارهای روحی و روانی انسان‌ها حرکت نامتعادل در فرایند

اسلام دینی متعادل و اوسط بوده و در فرایند زندگی انسان‌ها، پدیده‌هایی همچون دنیا و آخرت، غم و شادی، مادیات و معنویات و... را همزمان مورد توجه قرار داده و با آموزه‌های خود در آیات، روایات و احادیث زمینه تعادل انسان را در زندگی فراهم نموده است.

در قرآن کریم از واژه تعادل به تعبیر وسط یاد و از آن مدح گردیده است. «و کذلک جعلناکم امه وسطاً لتکونوا شهداء علی الناس» این چنین شما را امت معتدل قرار دادیم تا گواه بر همه مردمان باشید (بقره، آیه ۱۴۳). قرآن درباره انفاق می‌فرماید نه بخیل و نظر تنگ باش نه آنقدر سخاوتمند که هر چه داری انفاق کنی و خود محتاج، بلکه میانه این دو را انتخاب کن. «و لا تجعل یدک مغلوله الی عنقک و لا تبسطها فتتعد ملوماً محذوراً» در مقام خرج و انفاق، اسراف کاری، ولخرجی و یا خساست و نظر تنگی که مصداق افراط و تفریط است نکوهش شده ولی در میانه مورد توجه قرار گرفته است (اسرا، آیه ۲۹).

امام موسی بن جعفر (علیه‌السلام) می‌فرماید: «خیر الامور اوسطها» بهترین کارها میانه آن‌هاست (یعنی میانه روی در هر کاری حتی در عبادت مطلوب و خردمندانه است و زیاده‌روی و کوتاهی نیز در هر کاری زیان آور و این همان افراط و تفریط است در تمام امور زندگی اعتدال رعایت شود)

پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) به فردی که زندگی خانوادگی را رها کرده و به عبارت پرداخته بود فرمود: خداوند نیاز به این عبادت تو و لباس پشمین ندارد من که پیغمبر تو هستم هم می‌خورم و هم می‌آشامم و هم به زن و فرزند می‌رسم و هم به عبادت و بندگی خداوند. بر همین اساس یکی از سنت‌های مهم پیامبر میانه روی است طوری که امام موسی بن جعفر (ع) می‌فرماید بهترین کاری که در این عالم باشد

ویژگی‌ها و خصوصیات که سبب تقدم یکی از دو دلیل متعارض بر دیگری می‌شود از آن در اصول فقه مبحث تعادل و ترجیح به تفصیل سخن رفته است (المظفر، ۱۸۵، ۱۳۷۰) هنگامی جسمی در تعادل است که نتیجه همه نیروهای وارد بر آن برابر صفر باشد و وضعیتی که شخص در آن حالت مطلوب و طبیعی دارد و در برابر محرک‌ها واکنش طبیعی از خود نشان می‌دهد (فرهنگ معین).

معادل لاتین واژه تعادل Balance می‌باشد که به معنی شرایطی است که جمع عوامل موثر بر یک وضعیت در ایده‌آل‌ترین شرایط قرار دارند.

۲) واژه شناسی «انسان» از نگاه قرآن و حدیث

برخی از واژه‌شناسان، کلمه «انسان» را از ماده «انس» به معنای نمایان بودن و یا الفت گرفتن دانسته‌اند. ابن فارس، در تبیین ریشه این واژه می‌گوید: *الهمزة والنون والسین، أصل واحد، وهو ظهور الشيء، وكل شيء خالف طريقه التوحش. قالوا: الإنسان خلاف الجن، وسموا لظهورهم. يقال: أنست الشيء إذا رأته... والانس: أنس الإنسان بالشيء إذا لم يستوحش منه.* (معجم مقاییس اللغة ۱:۱۴۵) همزه و نون و سین، یک اصل معنایی دارد و آن، آشکار شدن چیزی است و هر چیزی است که مخالف طریقه توحش باشد. گفته اند: «انس»، خلاف «جن» است و انس نامیده شدن انسان‌ها به جهت آشکار بودنشان است. گفته می‌شود: «أنست الشيء»، زمانی که آن را دیده باشی... انس، همدمی انسان با چیزی است، زمانی که از آن نرمد. این تحلیل از ریشه یابی معنای «انسان»، نشان می‌دهد که از نگاه ابن فارس، معنای اصلی «انس»، آشکار شدن است؛ لیکن میان آشکار شدن و الفت گرفتن، پیوستگی وجود دارد، اما به عقیده برخی دیگر از لغت‌شناسان، مصدر «انس»، ضد «نفور (رَمِدَن)» و به معنای الفت گرفتن است. راغب اصفهانی، در این باره می‌گوید:

زندگی روزمره می‌باشد در همین راستا تحقیق حاضر به دنبال آن است تا ضمن شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های انسان متعادل، اهرم‌هایی که باعث خروج انسان از توازن و تعادل می‌شود را شناسایی کرده و زمینه حرکت متوازن توسعه منابع انسانی را در محیط‌های سازمانی هموار نماید.

اهداف تحقیق

این تحقیق در پی آن است تا ضمن بررسی ابعاد تعادل انسان از نظر مکتب اسلام، مؤلفه‌های انسان متعادل را شناسایی نموده تا زمینه‌های بهره‌برداری آن‌ها را در فرآیندهای مدیریت منابع انسانی در محیط کسب و کار امروزی فراهم نماید.

سؤالات تحقیق

از آنجایی که در این تحقیق محقق به دنبال بررسی روابط بین متغیرها نبوده و به دنبال شناسایی عوامل تعادل منابع انسانی در یک محیط کسب و کار است لذا به دنبال پاسخگویی به سؤال اصلی زیر می‌باشد:

ابعاد محوری منابع انسان متعادل بر اساس آموزه‌های اسلامی چیست و دارای چه مؤلفه‌هایی می‌باشد؟

ادبیات تحقیق

۱) معنای لغوی تعادل

تعادل از ریشه (ع-د-ل) و بر وزن تفاعل که جهت تفهیم موضوع مشارکت و همسانی بکار می‌رود همسان بودن دو دلیل متعارض را تعادل و مرجح داشتن یکی نسبت به دیگری را ترجیح می‌گویند مراد از تعادل، تساوی دو دلیل متعارض در همه عوامل ترجیح است. واژه ترجیح، مصدر و جمع آن (برخلاف قواعد ادبی عرب که باید ترجیحات باشد) ترجیح است به معنای اسم فاعل یعنی مرجح؛ و مرجح عبارت است از

الْإِنْسَانُ خِلَافُ الْجِنِّ وَالْأَنْسُ خِلَافُ النَّفُورِ... وَالْإِنْسَانُ قِيلَ: سُمِّيَ بِذَلِكَ لِأَنَّهُ خُلِقَ خَلْقَهُ لَا قِيَامَ لَهُ إِلَّا بِأَنْسٍ بَعْضِهِمْ بَعْضٌ، لِهَذَا قِيلَ: الْإِنْسَانُ مَدَنِيٌّ بِالطَّبْعِ، مِنْ حَيْثُ لَا قِيَامَ لِبَعْضِهِمْ إِلَّا بِبَعْضٍ، وَلَا يُمَكِّنُهُ أَنْ يَقُومَ بِجَمِيعِ أَسْبَابِهِ، وَقِيلَ: سُمِّيَ بِذَلِكَ لِأَنَّهُ يَأْنَسُ بِكُلِّ مَا يَأْلَفُهُ. (مفردات ألفاظ القرآن: ص ۹۴) انس، خلاف جن است و انس (آرام یافتن به چیزی)، خلاف نفور (ریمدن). انسان نامیده شدن انسان، از این روست که به گونه‌ای آفریده شده که قوامش تنها به انس گرفتن با دیگران است. از این رو گفته‌اند: انسان، طبیعتی مدنی دارد، از آن جهت که قوام آن‌ها به یکدیگر است و نمی‌توانند همه اسباب و وسایل را به تنهایی داشته باشند. نیز گفته‌اند: انسان نامیده شدن انسان، از این روست که هر که با او الفت بگیرد، با او همدم می‌شود. به عقیده ازهری و ابن منظور و برخی دیگر از واژه شناسان عرب، کلمه «انسان»، در اصل، «انسین» بوده و از «انسین» به معنای «فراموشی» برگرفته شده است. (لسان العرب ۱۰:۶)

انسان نامیده شدن انسان، از این روست که عهدی داشته و فراموش کرده است، از امام صادق علیه‌السلام نیز روایت شده که می‌فرماید: سُمِّيَ الْإِنْسَانُ إِنْسَانًا لِأَنَّهُ يَنْسِي، وَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: «وَلَقَدْ عَاهَدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسِيَ» (طه: آیه ۱۱۵) (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۷، ۱۸۴). انسان، انسان نامیده شده، چون فراموش می‌کند؛ و خداوند عز و جل فرموده است: «پیش‌تر، با آدم عهد بستیم، و او فراموش کرد.» برخی، دو کلمه «ایناس» و «نوس» را نیز مبدأ اشتقاق انسان دانسته‌اند. واژه نخست، به معنای «ادراک و علم و احساس» و دومی به معنای «تحریک» (دائرةالمعارف قرآن کریم ۴:۴۸۱) نچه واژه انسان را مشتق از «انس» بدانیم، وجه تسمیه‌اش آن است که رونق، زیبایی و الفت در زمین، تنها با وجود او حاصل می‌شود یا آن که حیات انسان، بدون انس با دیگران، تأمین نمی‌گردد. از این رو، گفته

می‌شود: انسان «مدنی بالطبع» است، (مفردات ألفاظ القرآن ۹۴) یا بدان جهت او را انسان خوانده‌اند که با هر چه مرتبط باشد، انس و الفت می‌گیرد، یا این که همواره با دو انس، همراه است: انس روحانی با حق، و انس جسمانی با خلق، (بصائر ذوی التمییز ۲:۳۱) یا بدان سبب که دو پیوند در او نهاده شده است: یکی با دنیا و دیگری با آخرت. (بصائر ذوی التمییز ۲:۳۱) اما اگر انسان را مشتق از «انسین» بدانیم، وجه تسمیه‌اش فراموش‌کاری انسان است و چنان که اشاره شد، این معنا به آدم ابوالبشر، مرتبط شده که پیمان خدای متعال را در مورد نزدیک نشدن به شجره ممنوعه فراموش کرد. برخی گفته‌اند در صورتی که انسان از واژه «ایناس» مشتق شده باشد، وجه تسمیه‌اش عبارت است از دسترسی داشتن او به اشیای گوناگون از طریق علم و احساس و ابصار، (بصائر ذوی التمییز ۲:۳۲) و اگر از کلمه «نوس» اشتقاق یافته باشد، وجه تسمیه او تحریک شدید و جنب و جوش فراوانش در کارهای بزرگ است. (معجم مقاییس اللغة ۱:۱۴۵)

۳) انسان متعادل کیست؟

از نظر قرآن و اهل بیت (ع) انسان دارای سه روح است: روح نباتی و گیاهی، روح غریزه و حیوانی، روح فطری و انسانی. به وسیله روح نباتی و گیاهی رشد و نمو می‌کند، با روح غریزی حیوانی هم قدرت انتقال در مکان دارد و هم غرایز دارد و با روح فطری اقتضاهای انسانی را دارد سلامت شخصیتی و روانی انسان به تعادل و تعامل صحیح میان این سه روح، وابسته است. قرآن از این تعامل و تعادل با «تسویه» تعبیر می‌کند: «وَنَفْسٍ وَ مَا سَوَّاهَا» (سوره شمس آیه ۷) سوگند به شخصیت انسان و آن چه آن را تسویه کرد. آن گاه به اراده و کار انسان درباره حفظ سلامت شخصیت توجه کرده و این حفاظت را تزکیه می‌نامد: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ»

و سازگاری صحیح برقرار کرده تا بتوانند به هدف‌های
اعلای تکامل انسانی برسند.

به سخنی دیگر از آن جایی که انسان ترکیبی از
خیر و شر، ماده و معنویت و تن و جان است همواره
در حالت کشمکش درونی است. از این رو، هر لحظه
در معرض بحران‌های شخصیتی و خروج از تعادل
است. برای حفظ تعادل شخصیتی، قرآن دستورها و
آموزه‌هایی را بیان نموده است که در سایه آن شخصیت
انسانی از تعادل لازم برخوردار خواهد شد. بهداشت
روانی عبارت است از ایجاد تعادل شخصیتی در درون،
میان آن چه فطرت و غریزه نامیده می‌شود؛ و در بیرون،
میان آن چه تعادل ارتباطی میان فرد و محیط را بر هم
می‌زند.

قرآن تأکید می‌کند که خداوند آفریدگار انسان از
یک غنای ذاتی برخوردار است و انسان به عنوان یک
آفریده همواره گرفتار فقر ذاتی است؛ (سوره فاطر آیه
۴۵) از این رو هرگاه به علت عواملی این ارتباط خود
را در هر جا نشان ندهد، آن بخش با اختلال مواجه
خواهد شد، هر چند که این اختلال هیچ گاه به نیستی
و نابودی نخواهد انجامید ولی در زندگی دنیوی و
اخروی دچار تنگنا می‌شود. (سوره طه آیه ۱۲۴)
خداوند می‌فرماید: *وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ
مَعِيشَةً ضَنْكًا* (سوره طه آیه ۱۲۴) هر کس از یاد خدا و
ارتباط با او اعراض کند در زندگی دچار تنگنا خواهد
شد. این تنگنا عبارت از همه مواردی می‌شود که انسان
را از حالت تعادل شخصیتی بیرون می‌برد و دچار
بحران‌های جسمی و روحی می‌نماید. بنابراین تنها با
بهره‌گیری از توحید و یاد خداست که بهداشت روانی
و تعادل درونی و بیرونی در انسان پدید خواهد آمد.

مناسب‌ترین راه حل مشکل تضاد میان جنبه‌های
جسمانی و روانی انسان، ایجاد هماهنگی میان آن دو
است. به این معنا که انسان در حدود شریعت نیازهای
جسمانی خود را ارضا کند و همزمان با آن به ارضای

زَکَاها» (سوره شمس آیه ۹) رستگار شد کسی که تزکیه
کرد آن را.

بر اساس متون قرآن و حدیث یکی از صفات
عارفان، متعادل بودن در تمامی شئون زندگی است.
انسان عارف، انسانی متعادل است که عقل و خرد و
عواطف و احساسات، همه در وجود او، در تعادل کامل
به سر می‌برد و این چنین است که زمام زندگی را
در دست دارد و بر آن چه که پیرامون اوست، کنترل و
نظارت می‌کند و بر آن تسلط کامل دارد. بنابراین روی
دیگران نیز تأثیر می‌گذارد زیرا تا شخصی بر خود
تسلط نداشته باشد، نمی‌تواند دیگران را تحت تأثیر
قرار داده و با آنان ارتباط مناسب برقراری. حال هنگامی
که من، خود را «انسان متعادل» می‌نامم و این ویژگی را
برای ساختن هویت جدید انتخاب می‌کنم، ویژگی‌های
یک انسان متعادل را در شخصیت خود احساس
می‌نمایم.

روان‌پزشکان فردی را از نظر روانی سالم می‌دانند
که تعادلی میان رفتارها و کنترل او در مواجهه با
مشکلات اجتماعی وجود داشته باشد. از این دیدگاه
انسان و رفتارهای او در مجموع یک دستگاه در نظر
گرفته می‌شود که بر اساس کیفیات تأثیر و تأثر متقابل
عمل می‌کند. با این نگاه ملاحظه می‌شود که چگونه
عوامل متنوع زیستی انسان بر عوامل روانی - اجتماعی
او اثر گذاشته و یا برعکس از آن اثر می‌پذیرد؛ به
سخنی دیگر در بهداشت و تعادل روانی، انسان به
تنهایی مطرح نیست بلکه آن چه مورد بحث قرار
می‌گیرد، پدیده‌هایی است که در اطراف او وجود دارند
و بر جمع نظام او تأثیر می‌گذارند و از آن متأثر
می‌شوند. برخی بهداشت روانی را عبارت از پیشگیری
از پیدایش بیماری‌های روانی و سالم سازی محیط
روانی و اجتماعی دانسته‌اند تا افراد جامعه بتوانند با
برخورداری از تعادل روانی با عوامل محیط خود رابطه

بیماری است؛ از این رو قرآن خود را به عنوان دارو و درمانگر معرفی می‌کند: «وَتُنزِلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ (سوره اسراء آیه ۸۲).

۴) ابعاد انسان متعادل در اسلام

شاخص‌های انسان متعادل و ایده‌آل در هر یک از مکاتب تربیتی با توجه به دیدگاه آن مکتب نسبت به انسان و اهداف تربیتی تدوین می‌شود. رفتارگرایان هدف از تعلیم و تربیت را کسب یا تغییر رفتارهای مختلف می‌دانند، از طرف دیگر شناخت‌گرایان توجه خود را معطوف به فرایندهای ذهنی کرده‌اند. از دیدگاه اینان رفتار حاصل فرایندهای ذهنی است. (سیف ۱۳۸۳، ۲۰۵). اما در این بین اسلام نظری متعادل و مابین این دو دیدگاه بیان می‌کند. پیامبران ابتدا گرایش‌های فطری و حقیقت‌جویی را در انسان‌ها بیدار می‌کردند سپس با دادن شناخت و معرفت به انسان‌ها زمینه عمل آگاهانه را فراهم می‌کردند. یعنی هر دو مؤلفه (مقوله) گرایش‌ها، شناخت و معرفت (فرایندهای ذهنی) و رفتار از نظر اسلام دارای اهمیت است. شناخت و تمایلات هر دو مقدمه رفتارند، اگرچه که گرایش‌ها به تنهایی نیز می‌تواند منجر به رفتار بشود ولی رفتار عالمانه فقط با شناخت و بصیرت ممکن است.

قرآن مقصد حرکت را صیوروت عالم و آدم به سوی خداوند معرفی می‌کند «الیه المصیر» و «الی الله المصیر» (علم الهدی ۱۳۸۶، ۱۳۹). انسان متعادل در مکتب اسلام جهت الهی دارد و به تمام عوامل موثر در اندیشه، رفتار، جسم و روح انسان توجه دارد و هدف تربیتی اسلام عبارتست از: «فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل رشد و تکامل همه جانبه انسان و هدایت مسیر تکاملی او به سوی وجود کامل مطلق با برنامه‌ای منظم و سنجیده مبتنی بر اصول و محتوای از پیش تعیین شده. بنابراین تربیت فرایندی مداوم و پیوسته است که

نیازهای روانی خویش نیز بپردازد. اگر انسان در زندگی به میانه روی و اعتدال و دوری از زیاده‌روی و افراط در ارضای انگیزه‌های جسمانی و روانی ملتزم باشد، ایجاد هماهنگی میان نیازهای جسم و روح کاملاً امکان پذیر است. خداوند در این باره می‌فرماید: «وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا» (سوره قصص آیه ۷۷) در آن چه خدا به تو داده سرای آخرت را جستجو کن و بهره‌ات را از دنیا فراموش مکن.

با برقراری تعادل میان جسم و روح، ماهیت انسان به طور حقیقی و کامل شکل می‌گیرد انسان، نمایانگر توازن عمومی است. هر کس که بخواهد از این تعادل برخوردار باشد باید به آموزه‌ها و دستورهای قرآن توجه نماید، زیرا نه تنها ایمان به آن گزاره‌ها و عمل به آن آموزه‌ها و دستورها موجب تحقق بهداشت روانی است بلکه بهداشت جسمی بشر و سعادت دنیوی و اخروی او را نیز فراهم می‌آورد.

از نظر قرآن تعادل شخصیتی و شخصیت بهنجار در صورتی حاصل می‌آید که جسم و روح در آن متعادل باشد و نیازهای هر یک به خوبی ارضا شود. انسانی که دارای شخصیت بهنجار است، به جسم و سلامت و نیرومندی آن اهمیت می‌دهد و نیازهای آن را در حدود شرع مقدس روا داشته و برآورده می‌سازد.

از آن جا که اسلام و قرآن بنیادش بر محوریت توحید است، تعادل شخصیتی و عدم تعادل را بر پایه عقیده به آن ترسیم و تصویر می‌کند. قرآن مردم را بر این اساس به سه نوع مؤمن، کافر و منافق دسته بندی می‌نماید. به نظر قرآن مؤمن کسی است که از تعادل شخصیتی برخوردار است و کافر و منافق دچار عدم آن و نابهنجار هستند؛ زیرا به نظر قرآن کفر و نفاق بیماری است که می‌بایست درمان شوند و در حقیقت این افراد از چنین تعادلی برخوردار نمی‌باشند. آموزه‌ها و دستورهای قرآنی در راستای ایجاد تعادل و درمان این

در تمام مراحل زندگی انسان موثر می‌باشد (ابراهیم‌زاده ۱۳۸۳، ۳۵). هدف تربیت اسلامی رساندن انسان به مقام قرب الهی از طریق تحقق بخشیدن به استعدادها و بالقوه و متوازن و متعادل بار آوردن انسان است که بتواند متخلق به اخلاق الهی و انبیاء و اولیاء شود. (ابراهیم‌زاده ۱۳۸۳، ۳۸ و ۳۵)

با توجه به نتایج مطالعه مبانی نظری این تحقیق می‌توان ابعاد یک انسانی متعادل را در قالب آموزه‌های اسلامی به شرح زیر ارائه نمود:

- یادگیری و دانش اندوزی: در معارف دینی بر دانش اندوزی تاکید فراوانی شده است و به انسان سفارش شده که از گهواره تا گور دانش بجوید در روایات بسیاری به یادگیری دانش‌های لازم و سودمند سفارش شده است. به فرموده رسول خدا (ص) یا عالم باش یا در حال آموختن دانش و وقت خود را در بیهودگی و خوش‌گذرانی صرف نکن (جوادی آملی ۱۳۹۲، ۷۳)

قرآن کریم نیز در آیه «هل یستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون» (سوره زمر، آیه ۹) به برتری عالمان بر کسانی که از این ارزش برخوردار نیستند تصریح کرده است. رسول خدا فرمود: «طلب العلم فریضه علی کل مسلم» (اصول کافی، ج ۱، ص ۳۰) تعلیم و دانشجویی بر هر مسلمانی فرض و واجب است و اختصاص به طبقه یا جنس خاصی ندارد. هر کس مسلمان است باید دنبال علم برود. همچنین فرمود: (اطلبوا العلم ولو بالصین) (بحارالانوار ۱:۱۸۰) علم را پی جویی کنید و لو مستلزم این باشد که تا چین سفر کنید، یعنی علم مکان معین ندارد هر نقطه جهان که علم است بروید و اقتباس کنید.

- تفکر و تعقل: قرآن کریم و احادیث انسان‌ها را به تفکر فراخوانده‌اند در قرآن اندیشیدن از اوصاف خردمندان به شمار آمده است (سوره آل عمران، آیات ۱۹۰ و ۱۹۱) رسول خدا (ص) می‌فرماید: ای ابن مسعود هرگاه خواستی کاری کنی از روی دانش و خرد

باشد و از کار بدون تدبیر و دانش پرهیز (مکارم الاخلاق، ۴۵۸) رسول خدا (ص) به شخصی می‌فرماید: سفارش می‌کنم هرگاه خواستی کاری انجام دهی به سرانجام آن بیندیش، اگر مایه رشد بود آن را انجام بده و اگر مایه فساد و تباهی آن را رها کن (المجموع الصغیر ۲:۲۸۴)

- معرفت و بصیرت: بصیرت در لغت به معنای بینش و بینایی است و در اصطلاح روشن بینی در دین است (مطهری ۱۳۸۰، ۹۳). چون بصیرت چراغ راهی است که در تاریکی‌ها راه را بر انسان روشن می‌سازد و او را از خطر افتادن و لغزش نگه می‌دارد. برای کسب بصیرت در دین باید در دو ناحیه تلاش کرد: ۱- ناحیه علم و آگاهی و ۲- ناحیه عمل و بکار بستن آگاهی‌ها: عمل به آنچه از دین فرا گرفته‌ایم به ویژه انجام واجبات و ترک محرمات که درجه ای از تقوی و پرهیزگاری می‌باشد در کسب بصیرت و روشن بینی نقش کلیدی دارد و اصولاً بصیرت از ثمرات و آثار مستقیم تقوا و پرهیزگاری است (مطهری ۱۳۸۰، ۹۴). خداوند در قرآن می‌فرماید: «إن تتقوا الله یجعل لکم فرقاناً» اگر تقوی بورزید خداوند قوه تشخیص و جداسازی حق از باطل به شما عنایت کند (سوره انفال، آیه ۲۹).

- حب الهی: «حب عبارتست از میل طبع به شیء که در ادراکش لذت است و بغض عبارتست از نفرت طبع به شیئی که در ادراکش درد، تعب و سختی نهفته باشد» (مطهری ۱۳۷۸، ۷۵) برای یک فرد مسلمان، مهم‌ترین شاخص رشد و تعالی اخلاقی و تربیتی این است که محبوب خدا باشد و با رفتار و ویژگی‌های خود حب الهی را بدست آورده باشد. در قرآن کریم آیه ۳۱ آل عمران «قل إن کنتم تحبون الله فاتبعونی یحبکم الله» رسیدن به این نقطه، مستلزم پیروی و تبعیت محض از نمود عالی و عینی اسلام یعنی نبی اکرم (ص) شمرده شده است.

به معروف و نهی از منکر همین است که ای انسان تو تنها از نظر شخصی و فردی در برابر ذات پروردگار مسئول نیستی تو در مقابل اجتماع خویش هم مسئولیت و تعهد داری (مطهری ۱۳۶۱، ۶۶).

- **کار و تلاش:** اسلام با تاکید بر تضمین روزی بندگان از سوی خدای متعالی، سعی و تلاش را توصیه کرده و در قرآن (وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى) (سوره نجم، آیه ۳۹) انسان جز محصول کوشش خویش مالک چیزی نیست در بسیاری از روایات از کار و تلاش برای روزی حلال به عبادت برتر تعبیر شده است (الکافی ۵:۷۸)

- خانواده: خانواده نخستین کانون رشد و آرامش بشری است که مراقبت از آن مسئولیتی سنگین به شمار آمده و موجب نجات از رنج و عذاب دنیوی خواهد گردید قرآن و روایات برای خانواده برای خانواده اهمیت ویژه ای قائل شده و احکام و آداب فراوانی برای رشد و بالندگی آن مقرر کرده‌اند که افزون بر رعایت آن‌ها برای آسایش و رشد و تعالی خانواده باید از خدای سبحان نیز نجات و آسایش خانواده را خواست.

- **سلامت روحی و جسمی:** انسان در زندگی و بندگی به بدن سالم نیاز دارد و بهره‌مندی همه جانبه او از سلامتی، اساس فعالیت‌های وی در زندگی مادی و معنوی است که در زبان پیامبر گرامی (ص) از آن به نعمت پنهان و ناشناخته یاد شده است (جوادی آملی ۱۳۹۲، ۹۳) زیرا یکی از عوامل آرامش زندگی و بندگی خدا برخورداری از جسم و جان سالم است لذا عقل و نقل، حفظ تندرستی و حفظ نفس را لازم شمرده‌اند و روا نمی‌دارند که انسان حتی هنگام سخت‌ترین مصیبت و اندوه به عمد به جسم و جان خود آسیب برساند و اضرار به آن را حرام می‌شمارند. (العروه الوثقی ۴:۲۲۴)

جدول ۱: ابعاد و مؤلفه‌های انسانی متعادل از منظر اسلام

- **ولایت پذیری:** ولایت از ماده ولی به معنای قرار گرفتن چیزی در کنار چیز دیگر است به نحوی که فاصله ای در کار نباشد، یعنی اگر دو چیز آنان چنان به هم متصل باشند که هیچ فاصله ای در میان آن‌ها نباشد ولی به کار برده می‌شود (مطهری ۱۳۷۸، ۵۰) یکی از خصوصیات انسان متعادل مسلمان، پذیرفتن فرد مسلمان، پذیرفتن ولایت خداوند متعال، رسول اکرم (ص) و معصومین و کسانی است که در ویژگی‌ها و خصوصیات اعتقادی و علمی و رفتاری در مسیر آن بزرگواران قرار دارند. ولایت پذیری به معنی زور پذیری و تسلیم بی قید و شرط در برابر نظام حکومتی و حکومت کنندگان نیست، بلکه به معنای قبول حاکمیت علم و عدالت و مشارکت برای تحقق شایسته سالاری و اشراف نخبگان ذی‌صلاح بر زمام امور جامعه است (ذو علم ۱۳۸۰، ۵۰).

- **مسئولیت پذیری اجتماعی:** منظور از تعهد و مسئولیت شناسی اجتماعی این است که انسان‌ها بتوانند در جامعه اظهارنظر، ایفای نقش و انتقاد سازنده کنند و مهارت‌های اجتماعی، همچنین روحیه گروه‌گرایی در پی آن حس همکاری و مشارکت تقویت شود (سلطانی ۱۳۸۰، ۲۴۵).

از مهم‌ترین شاخص‌های تربیت اسلامی، احساس وظیفه در برابر جامعه و توجه به تعهد و مسئولیت اجتماعی است. «و المؤمنون و المؤمنات بعضهم اولیاء بعض یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر» (توبه، آیه ۷۱) امر به معروف و نهی از منکر که برخاسته از رابطه برادری اسلامی و ولایت متقابل اعضای جامعه است و ضرورت حفظ و حراست از حدود الهی در جامعه که در آیات فراوانی از قرآن کریم ذکر شده است، اهمیت این شاخص را نشان می‌دهد. اسلام نه تنها فرد را برای خود و در مقابل خداوند مسئول و متعهد می‌داند، بلکه فرد را از نظر اجتماع هم مسئول و متعهد می‌داند. امر

ابعاد	مؤلفه‌ها	منبع
یادگیری و دانش	شناسایی دانش	المحاسن، ص ۲۲۷-بحارالانوار، ج ۱، ص ۱۹۴-منیه المرید، ص ۱۰۶-السرائر، ج ۳، ص ۶۲۴، ۶۲۷-شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲۰، ص ۲۶۷، ۳۳۳-غرر الحکم، ۴۶-معانی الاخبار، ص ۱۸۰
اندوژی	بکارگیری دانش	مشکاه الانوار، ص ۱۳۴-مصباح الشریعه، ص ۱۶۰-الامالی طوسی، ص ۵۶۹-روضه الواعظین، ص ۱۱-الامالی طوسی، ص ۵۶۹-الکافی، ج ۱، ص ۳۰
تفکرو تعقل	تفکر و تعقل	سوره آل عمران، آیات ۱۹۰ و ۱۹۱-سوره نحل، آیه ۹۲-مکارم الاخلاق، ص ۴۵۸-تحف العقول، ص ۲۸ و ۲۹-الکافی، ج ۱، ص ۳۶-وسائل الشیعه، ج ۱۵، ص ۲۸۱ و ۲۸۲، ص ۴۹ و ۵۵ و...
معرفت و بصیرت	روشن بینی تحلیل منطقی	سوره حدید، آیه ۸۲-غررالحکم، ص ۱۷۶، سوره انفال آیه ۹۲-سوره روم آیه ۱۷-نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳ سوره یوسف، آیه ۱۰۹- غررالحکم و دررالکلم، عبدالواحد آمدی، ح ۶۵۴۸-سوره حدید، آیه ۲۸- نهج البلاغه، خطبه ۱۷۶، ۱۸۹-سوره اعراف، آیه ۱۷۹ و...
حب الهی	حب الهی	سوره آل عمران، آیه ۳۱- محمد تقی، عرفان اسلامی، صص ۱۶۵-۱۶۳-تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۱۸۴-بحارالانوار، ج ۲۷، ص ۷۶-سوره نساء، آیه ۶۹-سوره بقره، آیه ۱۶۵-سوره مریم، آیه ۹۶
ولایت پذیری	محبت ورزی اطاعت پذیری	سوره شوری آیه ۹، ۲۳-سوره آل عمران آیه ۳۱-سوره بقره آیه ۱۶۵ سوره نساء آیه ۵۹، ۶۵-سوره مائده آیه ۵۵-سوره حج آیه ۱۱-نهج البلاغه خطبه ۹۷-سوره آل عمران آیه ۳۱-المناب ص ۲۵۷ و ۲۵۸
مسئولیت پذیری اجتماعی	انتقاد پذیری حساسیت اجتماعی	بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۹۱- غرر الحکم، ص ۷۹۹-در جست و جوی خوش بختی، ص ۴۱-راه و رسم زندگی، ص ۱۱۸- نهج البلاغه، خطبه ۳۴-بحارالانوار، بیروت، ج ۷۵، ص ۱۳۹- غررالحکم و دررالکلم، ج ۵، ص ۲۵۳، ح ۸۲۱۱
همکاری و مشارکت اجتماعی	نوع کار حجم کار	سوره ص، آیه ۲۷-سوره اعراف، آیه ۸۵-سوره نور، آیه ۳۲-سوره انسان، آیه ۲-سوره ابراهیم، آیه ۲-سوره صافات، آیه ۲۴-سوره اسراء، آیه ۳۶
کار و تلاش	تلاش و مساعی	سوره مائده، آیه ۲- نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶- وسائل الشیعه ج ۱۱، ص ۵۶۶- معراج السعاده، ص ۴۲۷ تا ۴۳۵- بحارالانوار ج ۴۶، ص ۶۹-سوره آل عمران، آیه ۵۹ الکافی، ج ۵، ص ۷۸-دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۱۵-الکافی ج ۵ ص ۷۴-سوره انبیاء آیه ۸۰-کنز العمال ج ۴ ص ۸-الفقیه ج ۳ ص ۱۶۹-عده الداعی ص ۱۱۱-الامالی ص ۲۸۹-الفقیه ج ۳ ص ۱۶۲-الکافی ج ۵ ص ۷۶-الخصال ص ۳۹۴
خانواده	تعامل با پدر و مادر تعامل با همسر و فرزندان	سوره جمعه، آیه ۹ و ۱۰-سوره نجم، آیه ۳۹-الکافی ج ۵ ص ۱۲۷-تنبيه الخواطر و نزهه النواظر ج ۲ ص ۲۲۹- دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۱۵-غررالحکم ص ۲۶۶-الارشاد ج ۱ ص ۲۹۸-تحف العقول ص ۳۰۴-بحارالانوار ج ۸۴ ص ۱۵۸
تعامل با خویشاوندان	تعامل با پدر و مادر	الکافی/ج ۲/ص ۵۷-مشکاه الانوارص ۱۶۵-کتاب الخصال /ص ۱۵۶-سوره اسراء آیه ۲۴-سوره لقمان آیه ۵۱
صله رحم	تعامل با همسر و فرزندان	سوره روم آیه ۲۱-سوره اعراف آیه ۱۸۹-مستدرک الوسائل-ج ۷/ص ۲۳۹-الفقیه /ج ۳/ص ۵۵۵-الامالی /صدوق/ص ۵۷۷-الکافی/ج ۵/ص ۹۳-الکافی/ج ۵/ص ۶۷-الکافی ج ۴/ص ۱۲-بحارالانوار/ج ۶۶/ص ۳۹۶-سوره نحل /آیه ۷۲-سوره شعراء /آیه ۱۳۳-الفقیه/ج ۲/ص ۴۹
سلامت	بهداشت روانی و فیزیکی	سوره بقره آیه ۲۷-سوره رعد آیه ۲۵-الکافی /ج ۲/ص ۱۵۰-سوره فرقاً آیه ۲۵۴-مناقب آل ابی طالب/ابن شه اشوب /ج ۳/ص ۳۵۰-الجغریات/ص ۱۵۳-نهج البلاغه /خطبه ۲۳-الکافی/ج ۲/ص ۱۵۱
صله رحم	صله رحم	الکافی/ج ۲ ص ۶۴۱-سوره بقره آیه ۲۷-تحریرالوسیله/ ج ۱ /ص ۲۷۴-علل الشرایع /ص ۵۸۴-سوره بقره/ آیه ۸۳-الخصال/ ص ۱۲۴-الکافی/ ج ۲
سلامت	بهداشت روانی و فیزیکی	روضه الواعظین، ص ۴۷۲-العروه الوثقی، ج ۲، ص ۱۳۱، العروه الوثقی، ج ۴، ص ۴۲۴-کفایه الاصول، ج ۱، ص ۷۲-مکارم الاخلاق، ص ۴۳۳-الکافی، ج ۶، ص ۵۳۰-الامالی طوسی، ص ۵۲۶-الجامع الصغیر، ج ۱، ص ۶۹-ارشاد القلوب، ص ۳۸، سوره احزاب، آیه ۳۲-سوره مائده، آیه ۵۲ و ۹۰-سوره اسراء، آیه ۸۲ بحارالانوار، ج ۱، ص ۱۶۰

معانی الاخبار، ص ۲۳۴، الجامع الصغیر، ج ۱، ص ۲۳۹، ۶۲۷-سوره قصص، آیه ۷۷-الدعوات، ص ۱۲۲-الکافی، ج ۵، ص ۸۷	ورزش و تفریحات	
معنویت و سلامت روان، ص ۷۵-مستدرک، ج ۲، ص ۴۱۷-مستدرک، ج ۲، ص ۴۱۷-نهج البلاغه، حکمت ۱۵۰	کسب معنی	
معنویت و سلامت روان، ص ۷۵-نهج البلاغه، حکمت ۱۵۰	تعالی	عبادت (معنویت)
معنویت و سلامت روان، ص ۷۵-سوره مائده آیه ۱۰۰-مرتضی مطهری، انسان در قرآن، ص ۷-آئین کشورداری امام علی (ع)، ص ۶۴-نهج البلاغه، خطبه ۱۱۳-سوره آل عمران آیه ۱۹۱	عشق	
الجامع الصغیر، ج ۲، ص ۵۰۹ و ج ۱، ص ۴۷۱-مکارم الاخلاق، ص ۱۳۰-الکافی، ج ۶، ص ۵۳۶، ۵۵۰-مستدرک الوسائل، ج ۸، ص ۲۸۹-تحف العقول، ص ۱۱۵-قرب الاسناد، ص ۳۷-سوره انفال آیه ۶۰-المحاسن، ص ۶۲۶-الفتیحه، ج ۲، ص ۲۸۶-صحیح البخاری، ج ۳، ص ۶۷-نهج البلاغه، نامه ۲۵	تعامل با حیوان	
سوره کهف آیه ۷-سوره تکوین، آیه ۸-تحف العقول، ص ۳۲۵-الجامع الصغیر، ج ۲، ص ۵۱۴-علل الشرائع، ص ۲۸۳-الکافی، ج ۶، ص ۵۳۱-سوره نمل، آیه ۳۴-بحارالانوار، ج ۷۳، ص ۳۱۸-الخصال، ص ۵۴-سوره سبأ، آیه ۱۶، سوره عنکبوت، آیه ۱۴-سوره فصلت، آیه ۱۷-سوره حاقه، آیه ۶	تعامل با طبیعت	محیط زیست
سوره بقره، آیه ۲۵۹-سوره کهف، آیات ۵۹ تا ۸۲-سوره الملک، آیه ۱۵-سوره عنکبوت، آیه ۲۰-سوره حج، آیه ۴۶-سوره روم، آیه ۴۲-سوره روم، آیه ۹	گردشگری و طبیعت گردی	

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

پذیرفته‌اند و گرنه روح تعبد راستین، جز بر مبنای تعقل و معرفت حقیقی، نمی‌تواند تحقق یابد که «إنما یخشی الله من عباده العلماء» (سوره فاطر، آیه ۲۸) یعنی معرفت، شناخت و تعقل انسان را به سوی تعبد می‌کشاند.

- محیط زیست: در آموزه‌های دینی توجه ویژه‌ای به محیط زیست شده و برای کسانی که در احیاء و نگهداری آن می‌کوشند پاداش مادی و معنوی فراوانی ذکر شده است، برای نمونه رسول خدا (ص) می‌فرماید هرکس درختی بکارد خدا به اندازه محصول آن برایش پاداش می‌نویسد (الجامع الصغیر ۵۱۴:۲) در مقابل اگر از طبیعت و امکانات مادی به گونه‌ای مناسب و شایسته بهره‌گیری نشود آثار زیان بار و گاه جبران ناپذیری در پی دارد چنانکه قرآن می‌فرماید اگر کسی خود را خلیفه خداوند بداند کوه را از دوستان خود می‌خواند و هیچ‌گاه محیط زیست را آلوده نمی‌کند (سوره نمل آیه ۳۴).

روش تحقیق

- عبادت و معنویت: عبادت یعنی «انجام کاری به انگیزه و قصد تقرب الی الله» بنابراین روح عبادت و انگیزه اصلی آن قرب الهی است (کاردان و همکاران ۱۳۸۲، ۵۱۹). عبادت در اصطلاح دو نوع است: عبادت خاص و عبادت عام. نوع اول صرفاً بر اعمال شرعی خاصی نظیر نماز و روزه اطلاق می‌شود (کاردان و همکاران ۱۳۸۲، ۵۲۰). نتیجه اینکه عبادت تنها راه قرب الهی است و هرگونه عملی که مقدمه قرب باشد مانند گرایش‌ها و تمایلات دارای کمال است. امام علی (ع) در حکمت ۱۱۳ نهج البلاغه سودمندترین عبادت را انجام واجبات معرفی می‌کند. قرآن کریم می‌فرماید: «و ما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون» جن و انس را فقط برای اینکه مرا بپرستند آفریدم (سوره ذاریات، آیه ۵۶). آیه کریمه هدف آفرینش را در «عبادت» منحصر می‌کند و حقیقت عبادت هم «تقرب» است. در نتیجه تنها هدف اصلی آفرینش «قرب الی الله» است. عبادت به معنی قرآنی آن از اصلی‌ترین شاخص‌های تربیت اسلامی است کسانی که «تعبد» را در برابر «تعقل» می‌پندارند، در حقیقت معنای تحریف شده عبادت را

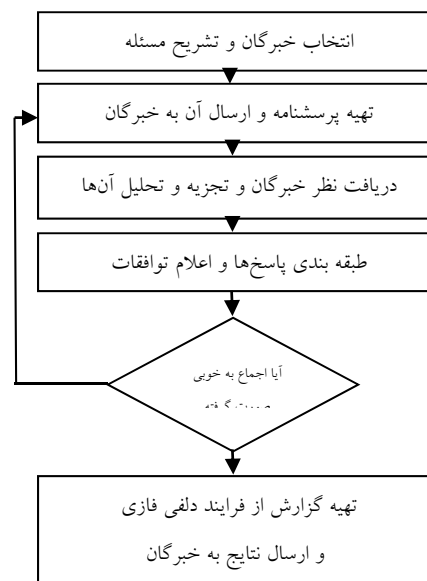
مهم‌ترین تفاوت‌های روش دلفی فازی با روش دلفی در این است که در تکنیک دلفی فازی معمولاً خبرگان نظریات خود را در قالب متغیرهای کلامی ارائه می‌دهند، سپس میانگین نظر خبرگان (اعداد ارائه شده) و میزان اختلاف نظر هر فرد خبره از میانگین محاسبه و آنگاه این اطلاعات برای اخذ نظریات جدید به خبرگان ارسال می‌شود. در مرحله بعد هر فرد خبره بر اساس اطلاعات حاصل از مرحله قبل، نظر جدیدی را ارائه می‌دهد یا نظر قبلی خود را اصلاح می‌کند. این فرایند تا زمانی ادامه می‌یابد که میانگین اعداد فازی به اندازه کافی با ثبات شود. علاوه بر این، چنانچه مطالعه زیر نظر گروه‌هایی از خبرگان نیز لازم باشد، می‌توان با محاسبه فاصله بین اعداد مثلثی، نظریات خبرگان را بر اساس روابط فازی در گروه‌های مشابه مورد شناسایی قرار داد و اطلاعات آن‌ها را به خبرگان مورد نظر ارسال کرد. (آذر و فرجی، ۱۳۸۱)

یافته‌های پژوهش

برای استخراج شاخص‌های منابع انسانی متعادل ابتدا ابعاد و مؤلفه‌های انسان متعادل از دیدگاه اسلام شناسایی گردیده، سپس در قالب دلفی فازی با طی مراحل زیر مورد پالایش قرار گرفته است:

الف) تعریف متغیرهای زبانی: پرسشنامه پژوهش حاضر با هدف کسب نظر خبرگان راجع به میزان موافقت آن‌ها با ابعاد و مؤلفه‌های مدل طراحی شده است، لذا خبرگان از طریق متغیرهای کلامی نظیر خیلی کم، کم، متوسط، زیاد و خیلی زیاد میزان موافقت خود را ابراز نموده‌اند. از آنجایی که خصوصیات متفاوت افراد بر تعابیر ذهنی آن‌ها نسبت به متغیرهای کیفی اثرگذار است لذا با تعریف دامنه متغیرهای کیفی، خبرگان با ذهنیت یکسان به سؤال‌ها پاسخ داده‌اند. متغیرها با توجه به جدول ۲ و شکل ۲ به شکل اعداد فازی مثلثی تعریف شده‌اند.

از آنجایی که این پژوهش به دنبال طراحی مدل منابع انسانی متعادل مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بوده و طرحی نوین از ویژگی‌های منابع انسانی متعادل ارائه می‌نماید و در صدد توسعه مجموعه دانسته‌های موجود درباره ابعاد و مؤلفه‌های منابع انسانی متعادل است، بر حسب هدف یک پژوهش بنیادی محسوب می‌شود؛ و از آنجایی که نتایج حاصل از آن در فرایند برنامه ریزی نیروی انسانی و ایجاد تعادل در کار و زندگی کارکنان و تدوین برنامه توسعه فردی، قابلیت به‌کارگیری دارد یک پژوهش کاربردی محسوب می‌شود. جامعه آماری این پژوهش شامل ۴۰ نفر از مدیران منابع انسانی در سازمان‌های خدماتی و صنعتی می‌باشند که شاخص‌های استخراج شده از مطالعه مبانی نظری تحقیق را که مبتنی بر متون اسلامی است از دیدگاه عملیاتی مورد پالایش قرار داده‌اند. جهت پالایش شاخص‌ها و تجمیع نظر خبرگان از رویکرد دلفی فازی بهره گرفته است. مراحل اجرایی روش دلفی فازی در واقع ترکیبی از اجرای روش دلفی و انجام تحلیل‌ها بر روی اطلاعات با استفاده از تعاریف نظریه مجموعه‌های فازی است. الگوریتم اجرای روش دلفی فازی^۳ در شکل ۱ نمایش داده شده است

نمودار ۱: فرایند دلفی فازی

ب) نظر سنجی مرحله نخست: در این مرحله مدل مفهومی ارائه شده همراه با شرح ابعاد، مؤلفه‌ها و معیارها به اعضای گروه خبره ارسال گردیده و میزان موافقت آن‌ها با هر کدام از ابعاد با توجه به شرایط سازمانی اخذ شده و نقطه نظرات پیشنهادی و اصلاحی آن‌ها به شرح جدول شماره ۳ جمع‌بندی شده است.

با توجه به گزینه‌های پیشنهادی و متغیرهای زبانی تعریف شده در پرسشنامه، نتایج حاصل از بررسی پاسخ‌های ارائه شده در جدول ۳ ارائه گردیده است. با توجه به نتایج این جدول میانگین فازی هر کدام از مؤلفه‌ها با توجه به روابط زیر محاسبه شده است:

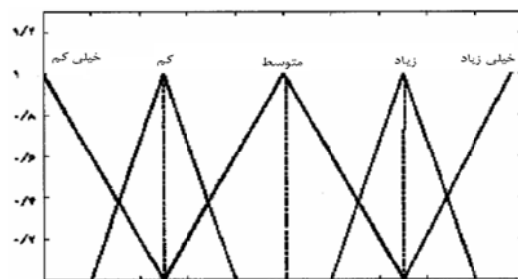
فرمول (۲):

$$A_i = (a_1^{(i)}, a_2^{(i)}, a_3^{(i)}), i = 1, 2, 3, \dots, n$$

فرمول (۳):

$$A_{ave} = (m_1, m_2, m_3) = \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_1^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_2^{(i)}, \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n a_3^{(i)} \right)$$

در این رابطه A_i بیانگر دیدگاه خبره i ام و A_{ave} میانگر میانگین دیدگاه‌های خبرگان است. نتایج این محاسبات در جدول ۴ آمده است.

نمودار ۲: تعریف متغیرهای زبانی

جدول ۲: اعداد فازی مثلثی متغیرهای کلامی

متغیرهای	عدد فازی مثلثی	عدد فازی قطعی
خیلی زیاد	((1, 0.25, 0))	0.9375
زیاد	((0.75, 0.15, 0.15))	0.75
متوسط	((0.5, 0.25, 0.25))	0.5
کم	((0.25, 0.15, 0.15))	0.25
خیلی کم	((0, 0, 0.25))	0.0625

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

در جدول ۲ اعداد فازی قطعی شده با استفاده از فرمول مینکووسکی به شکل زیر محاسبه شده است: فرمول (۱): فرمول مینکووسکی:

$$\chi = m + \frac{\beta - \alpha}{4}$$

جدول ۳: نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله نخست نظرسنجی

ابعاد	میزان موافقت				
	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
۱ یادگیری	۳	۸	۱۱	۱۳	۵
۲ کار و تلاش	۱۵	۱۳	۹	۳	
۳ خانواده	۱۰	۱۴	۱۱	۴	۱
۴ سلامت	۱۴	۱۲	۱۱	۳	
۵ عبادت	۸	۱۰	۱۸	۳	۱
۶ محیط زیست	۴	۳	۱۴	۱۲	۷
۷ مسئولیت پذیری اجتماعی	۶	۴	۱۷	۷	۶
۸ تفکر و تعقل	۳	۹	۱۳	۱۰	۵
۹ معرفت	۳	۷	۱۲	۱۲	۶
۱۰ حب الهی	۸	۱۱	۱۷	۳	۱
۱۱ ولایت پذیری	۴	۳	۲۵	۴	۴

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

جدول ۴: میانگین دیدگاه‌های خبرگان حاصل از نظرسنجی نخست

مؤلفه‌ها	میانگین فازی مثلثی (m, α, β)	میانگین فازی زدایی شده
۱ یادگیری	(۰,۱۸ ، ۰,۱۷ ، ۰,۴۴)	۰,۴۵
۲ کار و تلاش	(۰,۱۲ ، ۰,۲۱ ، ۰,۷۵)	۰,۷۳
۳ خانواده	(۰,۱۴ ، ۰,۲ ، ۰,۶۸)	۰,۶۶
۴ سلامت	(۰,۱۳ ، ۰,۲۱ ، ۰,۷۳)	۰,۷۱
۵ عبادت	(۰,۱۷ ، ۰,۲۱ ، ۰,۶۳)	۰,۶۲
۶ محیط زیست	(۰,۱۹ ، ۰,۱۷ ، ۰,۴۱)	۰,۴۱
۷ مسئولیت پذیری اجتماعی	(۰,۱۹ ، ۰,۱۹ ، ۰,۴۸)	۰,۴۸
۸ تفکر و تعقل	(۰,۱۸ ، ۰,۱۷ ، ۰,۴۷)	۰,۴۷
۹ معرفت	(۰,۱۸ ، ۰,۱۷ ، ۰,۴۳)	۰,۴۴
۱۰ حب الهی	(۰,۱۷ ، ۰,۲۱ ، ۰,۶۴)	۰,۶۳
۱۱ ولایت پذیری	(۰,۲۱ ، ۰,۲۱ ، ۰,۴۹)	۰,۴۹

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

نظریه‌های ارائه شده اقدامات اصلاحی زیر در مؤلفه‌های مدل مفهومی اول به عمل آمده است:

۱- با توجه به هم راستایی مؤلفه دانش اندوزی و تفکر و معرفت پیشنهاد گردید تا این دو مؤلفه تحت عنوان واحد یادگیری در مدل گنجانده شود.

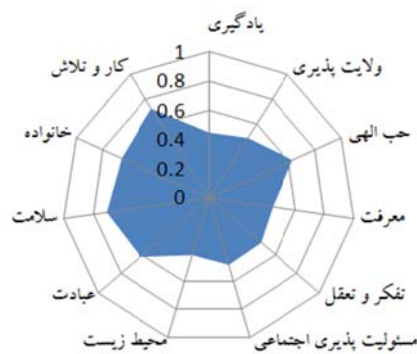
۲- با توجه به هم راستایی مؤلفه‌های عبادت، حب الهی و ولایت پذیری این سه مؤلفه تحت عنوان معنویت در مدل پیشنهاد گردید.

۳- از آنجایی که توجه به محیط زیست بخشی از مسئولیت پذیری اجتماعی است لذا پیشنهاد گردید این دو مؤلفه تحت عنوان مسئولیت پذیری اجتماعی در مدل گنجانده شود.

ج) نظر سنجی مرحله دوم: در این مرحله ضمن اعمال تغییرات لازم در ابعاد، مؤلفه‌ها و معیارهای مدل، پرسشنامه دوم تهیه گردیده و همراه با نقطه نظر قبلی هر فرد و میزان اختلاف آن‌ها با دیدگاه سایر خبرگان، مجدداً به اعضای گروه خبره ارسال گردید.

در مرحله دوم اعضای گروه خبره با توجه به نقطه نظرات سایر اعضای گروه و همچنین با توجه تغییرات اعمال شده در ابعاد، مؤلفه‌ها و معیارها مجدداً به سؤالات ارائه شده پاسخ دادند که همانند مرحله نخست مورد تحلیل قرار گرفت.

در جدول شماره ۴ میانگین فازی مثلثی با استفاده از فرمول (۲) محاسبه شده و سپس با استفاده فرمول مینکووسکی (فرمول ۱) فازی زدایی شده است. میانگین قطعی بدست آمده نشان‌دهنده شدت موافقت خبرگان با هر کدام از مؤلفه‌های مدل مفهومی پژوهش می‌باشد.

نمودار ۳: نتایج نظرسنجی نخست

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

همان‌گونه که جدول ۴ و شکل ۳ نشان می‌دهد بیشترین میزان موافقت خبرگان با مؤلفه کار، خانواده و سلامت بوده و از آنجایی که در پرسشنامه ارائه شده علاوه بر سؤالات بسته، دیدگاه‌های خبرگان در قالب سؤالات باز نیز اخذ گردیده لذا پس از پالایش نقطه

جدول ۵: میزان اختلاف دیدگاه خبرگان در نظرسنجی مرحله اول و دوم

ابعاد	مرحله اول	مرحله دوم	اختلاف مرحله اول و دوم
۱ یادگیری	۰,۳۴	۰,۷۶	۰,۴۲
۲ کار و تلاش	۰,۷۳	۰,۷۴	۰,۰۱
۳ خانواده	۰,۶۳	۰,۶۵	۰,۰۲
۴ سلامت	۰,۷۱	۰,۷۴	۰,۰۳
۵ معنویت	۰,۴۳	۰,۷۳	۰,۳
۶ مسئولیت پذیری اجتماعی	۰,۴۴	۰,۶۹	۰,۲۵

د) **نظر سنجی مرحله سوم:** در این مرحله ضمن اعمال تغییرات لازم در مؤلفه‌ها و معیارهای مدل، پرسشنامه سوم تهیه گردیده و همراه با نقطه نظر قبلی هر فرد و میزان اختلاف آن‌ها با میانگین دیدگاه سایر خبرگان، مجدداً به خبرگان ارسال گردید. با این تفاوت که در این مرحله از ۶ بعد موجود در مرحله قبل، ۳ مورد متوقف گردیده و نظرسنجی در مورد ۳ بعد باقیمانده صورت گرفته است.

با توجه به فرمول شماره ۱، ۲ و ۳ میانگین فازی نتایج شمارش داده‌ها در جدول شماره ۶ و به شرح جدول ۷ بدست آمده است:

با توجه به دیدگاه‌های ارائه شده در مرحله اول و مقایسه آن با نتایج این مرحله، در صورتی که اختلاف بین دو مرحله کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰,۱) باشد در این صورت فرایند نظرسنجی متوقف می‌شود. (چنگ لین، ۲۰۰۲)

فرمول (۴):

$$s(A_{m2}, A_{m1}) = \left| \frac{1}{3} [(a_{m21} + a_{m22} + a_{m23}) - (a_{m11} + a_{m12} + a_{m13})] \right|$$

همان‌گونه که جدول شماره ۵ نشان می‌دهد در ابعاد شماره ۲، ۳ و ۴ اعضای گروه خبره به وحدت نظر رسیده‌اند و میزان اختلاف نظر در مراحل اول و دوم کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰,۱) بوده، لذا نظرسنجی در خصوص مؤلفه‌های فوق متوقف گردید.

جدول ۶: نتایج شمارش پاسخ‌های مرحله سوم نظرسنجی

ابعاد	میزان موافقت			
	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم
۱ یادگیری	۱۸	۱۳	۸	۱
۲ معنویت	۱۸	۱۲	۸	۲
۳ مسئولیت پذیری اجتماعی	۱۴	۱۲	۱۱	۳

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

جدول ۷: میانگین دیدگاه‌های خبرگان حاصل از نظرسنجی سوم

ابعاد	میانگین فازی مثلی	میانگین فازی زدایی شده
۱ یادگیری	(۰,۱ ، ۰,۲۲ ، ۰,۸)	۰,۷۷
۲ معنویت	(۰,۱ ، ۰,۲۲ ، ۰,۷۹)	۰,۷۶
۳ مسئولیت پذیری اجتماعی	(۰,۱۳ ، ۰,۲۱ ، ۰,۷۳)	۰,۷۱

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

جدول ۸: میزان اختلاف دیدگاه خبرگان در نظرسنجی مرحله دوم و سوم

ابعاد	مرحله دوم	مرحله سوم	اختلاف مرحله دوم و سوم
۱ یادگیری	۰،۷۶	۰،۷۷	۰،۰۱
۲ معنویت	۰،۷۳	۰،۷۶	۰،۰۳
۳ مسئولیت پذیری اجتماعی	۰،۶۹	۰،۷۱	۰،۰۲

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

با توجه به فرمول شماره (۴) چنگ لین میزان اختلاف نظر خبرگان در مراحل دوم و سوم به شرح جدول شماره ۸ می‌باشد

همان‌طور که جدول شماره ۸ نشان می‌دهد میزان اختلاف نظر خبرگان در مراحل دوم و سوم کمتر از حد آستانه خیلی کم (۰،۱) می‌باشد و لذا نظرسنجی در این مرحله متوقف می‌شود. بنابراین در طی سه مرحله نظرسنجی از ۱۱ بعد، سه بعد عیناً مورد پذیرش خبرگان قرار گرفته و سه مؤلفه پس از تجمیع سایر ابعاد و مؤلفه‌ها مورد پذیرش واقع شد و در ۶ مؤلفه به شکل نمودار ۴ نهایی گردید.

نتیجه گیری

از آنجایی که جهت گیری اصلی دین اسلام، توجه به اعتدال و میانه روی در انجام امور بوده به طوری که در قرآن کریم (بقره، آیه ۱۴۳) از این واژه به تعبیر وسط یاد و از آن مدح گردیده است؛ لذا در انجام امور سازمانی نیز توجه به رعایت خط اعتدال و توجه به اولویت‌های مختلف در پیشبرد فعالیت‌های سازمانی می‌تواند یکی از بهترین راه‌ها جهت تحقق تعالی و توسعه سرمایه‌های انسانی باشد. در این تحقیق ابعاد اصلی منابع انسانی متعادل که برگرفته از آموزه‌های اسلامی بوده و متناسب با شرایط مدیریت منابع انسانی در سازمان‌ها مورد پالایش قرار گرفته به شرح زیر می‌باشد:

(۱) یادگیری: یکی از الزامات کارآمدی منابع انسانی در سازمان‌ها توجه به افزایش دامنه دانش، مهارت و قابلیت‌ها بوده که بدون تردید پایه و اساس توسعه و تعالی سرمایه‌های انسانی قلمداد می‌شود.

(۲) سلامت: توجه به سلامت جسمانی و روانی یکی دیگر از ابعاد منابع انسانی متعادل بوده؛ که لزوم توجه به ورزش، تغذیه سالم، آرامش روحی و مدیریت استرس و فشارهای روانی را می‌طلبد.

(۳) خانواده: توجه به نیازهای خانواده، گذراندن اوقاتی مناسب با اعضای خانواده، توجه به

نمودار: ابعاد منابع انسانی متعادل

مآخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۲

همسر، فرزندان و صله ارحام یکی دیگر از ابعاد منابع انسانی متعادل است که نبایستی تحت الشعاع کار و مسائل سازمانی واقع شود.

(۴) معنویت: توجه به انجام امور مذهبی، بجای آوردن واجبات، شرکت در مراسم‌های مذهبی، مشارکت در فعالیت‌های خیرخواهانه؛ ساده زیستی، صداقت و دوری از ریا یکی دیگر از ویژگی‌های منابع انسانی متعادل است که توجه لازم به این امر تأثیر به‌سزایی در موفقیت سایر ابعاد نیز دارد.

(۵) کار: توجه به کار و تلاش در جهت تحقق اهداف سازمان و انجام دقیق و به موقع امور سازمانی مسیری است که منابع انسانی متعادل بایستی در پی کسب روزی حلال و توسعه مالی و اقتصادی طی نماید.

(۶) مسئولیت‌پذیری اجتماعی: همدلی و توجه به مسائل اجتماعی، توسعه روابط اجتماعی، مشارکت در فعالیت‌های جمعی، حفظ محیط زیست از دیگر ابعاد منابع انسانی متعادل است که رعایت آن توسط کارکنان باعث ارتقای سرمایه‌ها و اعتماد اجتماعی سازمان می‌گردد.

با توجه به ابعاد فوق پیشنهاد می‌گردد سازمان‌ها جهت ارتقای بهره‌وری منابع انسانی خود ضمن توسعه فرهنگ اعتدال در سازمان اقدام به تدوین برنامه‌های توسعه فردی^۴ در ابعاد شش‌گانه برای هر یک از کارکنان خود نمایند و با هدف گذاری، مربی‌گری، ارزیابی و بازخورد مستمر، مسیر تعالی سرمایه‌های انسانی خود را هموار سازند.

منابع و مأخذ

- (۱) آذر، عادل و حجت فرجی. ۱۳۸۱. علم مدیریت فازی، مرکز مطالعات و بهره‌وری ایران. انتشارات اجتماع.
- (۲) ابراهیم زاده، عیسی. ۱۳۸۳. فلسفه تربیت (رشته علوم تربیتی). تهران: دانشگاه پیام نور.
- (۳) ابن فارس بن زکریا، احمد. ۲۴۴ هـ.ق. معجم مقاییس اللغه.
- (۴) جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۹۲. مفاتیح الحیاه. نشر اسراء.
- (۵) راغب اصفهانی، حسین بن محمد. قرن چهارم قمری. مفردات ألفاظ القرآن.
- (۶) رحیمی، عباس. ۱۳۸۲. زندگی موفق. نشر جمال.
- (۷) سیف، علی اکبر. ۱۳۸۳. اندازه‌گیری، سنجش و ارزشیابی آموزشی. تهران: نشر دوران.
- (۸) علم الهدی، جمیله. ۱۳۸۶. اهداف تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: موسسه پژوهش و برنامه ریزی.
- (۹) الفیروز، آبادی. ۶۴ هـ.ق بصائر ذوی التمییز فی لطائف الکتب العزیز.
- (۱۰) کاردان و همکاران. ۱۳۸۲. فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: سمت.
- (۱۱) کلینی، ثقة الاسلام محمد بن یعقوب. ۳۲۹ هجری. اصول کافی.
- (۱۲) مجلسی، علامه محمد باقر. ۱۰۳۷ هجری قمری. بحارالانوار.
- (۱۳) محمدی ری شهری، آیت الله محمد. ۱۳۸۷. انسان شناسی از نگاه قرآن و حدیث.
- (۱۴) مرکز فرهنگ و معارف قرآن. ۱۳۷۶. دائرةالمعارف قرآن کریم.

۱۵) مطهری، مرتضی. ۱۳۷۳. انسان کامل، انتشارات صدرا.

۱۶) مطهری، مرتضی. ۱۳۶۱. مجموعه آثار شهید مطهری. انتشارات صدرا.

۱۷) مطهری، مرتضی. ۱۳۷۸. ولاءها و ولایتها، انتشارات صدرا.

۱۸) المظفر، الشیخ محمد رضا. ۱۳۷۰. منطق المظفر.

۱۹) یوحناى رسول. قرن چهارم میلادی. انجیل یوحنا.

- 20) Cheng, Ching-Hsue & Lin, Yin. (2002) "Evaluating the best mail battle tank using fuzzy decision theory with linguistic criteria evaluation" , European Journal of Operational Research , vol.142, p.147
- 21) Dalkey, Norman & Helmer, Olaf (1963) an experimental application of the Delphi method to use of experts, Management Science, Vol.9, No.3, p.458.
- 22) www.who.int

یادداشت‌ها

---

¹ Balanced HR

² World Health Organization (WHO)

³ Fuzzy Delphi

⁴ Individual Development Plan (I.D.P)